

Μάικλ Γουόλζεφ

ΕΞΟΔΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Βαγγέλης Καργούδης

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ
Ἄθῆνα 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Η Ιστορία τής Ήξόδου 15

ΕΝΑ
Ο οίκος τής δουλείας: σκλάβοι στην Αίγυπτο 43

ΔΥΟ
Οι γοργισμοί: σκλάβοι στην έρημο 79

ΤΡΙΑ
Η Διαθήκη: ένας ελεύθερος λαός 125

ΤΕΣΣΕΡΑ
Η γή τής επαγγελίας 165

ΕΠΙΛΟΓΟΣ
Πολιτική τής Ήξόδου 213

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 243

Οι Έκδόσεις Άρτος Ζωής
 ανήκουν στο

ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ

Άρτος Ζωής

Μπουμπουλίνας 28, 106 82 Αθήνα

Τηλ.: 210 88 24 547 – Fax: 210 82 28 791

e-mail: artos@otenet.gr

www.artsozoiis.gr

Τό Διοικητικό Συμβούλιο του Ίδρυματος:

Σταύρος Ζουμπουλάκης	Πρόεδρος
Άντώνιος Δικαΐος	Γραμματέας
Θωδωρής Δρίτσας	Ταμίας
Ίωάννης Σερφόπουλος	Σύμβουλος
Δημήτριος Πασσάκος	Σύμβουλος
Μανόλης Παπουτσάκης	Σύμβουλος
Γιώργος Σταυρόπουλος	Σύμβουλος

Τίτλος πρωτεύτου: Michael Walzer, *Exodus and Revolution*
 Πρώτη ελληνική έκδοση: Μάιος 2015

© 1985 by Basic Books, A Member of Perseus Books, L.L.C.

© 2015, Άρτος Ζωής, για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Διόρθωση: Μελίνα Γαρμπή

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Βάσω Άβραμοπούλου

Έπιπέεργρασία κειμένου, σελιδοποίηση:

Ίωάν. Σαντορινάιος & Σία Ε.Ε.

ISBN: 978-960-8053-47-2

I

Τούς πρώτους μήνες του 1960 επισκέφτηκα διάφορες πόλεις του Νότου προκειμένου να γράψω για τις καθιστικές διαμαρτυρίες των μαύρων φοιτητών, που ση-ματοδοτούσαν -μολονότι τότε ακόμη δεν τό γνώριζα- την άρχή του ριζοσπαστισμού τῆς δεκαετίας του '60. Ἐκεῖ, στό Μοντγκόμερι τῆς Ἀλαμπάμα, σέ μία μικρή ἐκκλησία βαπτιστῶν, ἄκουσα τό πιό ἀσυνήθιστο κήρυγμα πού εἶχα ἀκούσει ποτέ μου, μέ θέμα τό βιβλίο τῆς Ἐξόδου καί τούς πολιτικούς ἀγῶνες τῶν μαύρων τοῦ Νότου. Ἀπό τόν ἀμβωνά του, ὁ ἱεροκέρυκας, τό ὄνομα τοῦ οὐοίου ἔχω πιά ξεχάσει, ἀνιστόρησε μέ γλαφυρό τρόπο τή φυγή ἀπό τήν Αἴγυπτο καί ἀνέλυσε τά σύγχρονα ἀντιστοιχά της: ζάρωσε μέ πόνο ἀπό τά χτυπήματα τοῦ μαστιγίου, κοντοστάθηκε φοβισμένος μπροστά στή θάλασσα, δέχτηκε τή διαθήκη καί τόν νόμο στούς πρόποδες τοῦ βουνου.¹ Τό κήρυγμα μέ ἐντυπωσίασε ιδιαίτερα, ἐπειδή τό 1960 ὡς τελειόφοι-τος ἔγραφα τή διατριβή μου πάνω στήν Πουρτανική Ἐπανάσταση καί εἶχα διαβάσει πολλά κηρύγματα στά

¹ Μία δραματική περιγραφή ἑνός κηρύγματος μέ θέμα τήν Ἐξόδο ἔχει καίριο ρόλο στό Joseph R. Washington, *Black Religion*, Beacon Press, Βοστόνη 1964, σ. 99-102.

όποια τό βιβλίο τῆς Ἐξόδου εἶπε ἐμφανιζόταν ὡς κεντρικό κείμενο εἶπε γινόταν συχνή ἀναφορά σέ αὐτό. Πράγματι, στή μακρά ὁμιλία πού ἀνοίγε τήν πρώτη συνέλευση τοῦ πρώτου ἐκλεγμένου κοινοβουλίου τοῦ προτεκτοράτου του, ὁ Ὀλβερ Κρόμγουελ περιέγραφε τήν Ἐξοδο ὡς

τό μόνο ἀντίστοιχο μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ καί τοῦ δικοῦ μας ἔργου, ἐξ ὅσων γνωρίζω.

Ἡ ἀντιστοιχία, ὅμως, δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμα: «Φθάσαμε ὡς ἐδῶ χάρη στήν εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ», ἔλεγε ὁ Κρόμγουελ καί προειδοποιῶσε γιά τόν κίνδυνο τῆς ἐπιστροφῆς στή «σκλαβιά τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας», πού ὄντως ἐπῆλθε ἀμέσως μετά τόν θάνατό του, τέσσερα χρόνια ἀργότερα.² Ὁ ἱεροκήρυκας τοῦ Μοντγκόμερι ἐνδεχομένως ἤπιζε ὅτι ἡ δική του ἀντίστοιχη ἱστορία θά εἶχε πιά βιώσιμη ἔκβαση καί, ἐπειδή ἔτρεφα καί ἐγώ τις ἴδιες ἐλπίδες μέ αὐτόν, ἀποφάσισα ἀμέσως νά γράψω γιά τήν Ἐξοδο καί τήν πολιτική σημασία της.

Ἀπό τότε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἄρχισα νά βραίσκω τήν Ἐξοδο σχεδόν παντοῦ, συχνά στά πιά ἀπρόσμενα μέρη. Κατέχει κεντρική θέση στήν κομμουνιστική θεολογία ἢ ἀντιθεολογία τοῦ Ἔρνστ Μπλόχ καί εἶναι ἡ πηγή καί ἡ ἀφετηρία τῆς «ἀρχῆς τῆς ἐλπίδας» του («Φτάσαμε ὡς ἐδῶ», εἶπε ὁ Κρόμγουελ, «ἡ πόρτα τῆς ἐλπίδας εἶναι ἀνοιχτή...»)³. Εἶναι τό θέμα ἐνός βιβλίου τοῦ Λίνκολν

² Oliver Cromwell's Letters and Speeches, ἐπιμ. Thomas Carlyle, Λονδίνο 1893, μέρος 8, σ. 19, 34.

³ Ernst Bloch, Atheism in Christianity: The Religion of the Exodus and the Kingdom, μτφρ. J. T. Swann, Herder and Herder, Νέα Ἰόρκη 1972.

Στέφφενς μέ τίτλο *Moses in Red*, πού ἐκδόθηκε τό 1926: μιά λεπτομερής καταγραφή τῶν πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ στήν ἔρημο καί μιά συνηγορία ὑπέρ τῶν πολιτικῶν τοῦ Λένιν.⁴ Παίξει καιριο ρόλο στή «θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης» τῶν καθολικῶν ἱερέων τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Στά 1970, ἡ πιά σοβαρή καί συνεπής δουλειά πάνω στήν Ἐξοδο γινόταν πιθανότατα σέ χῶρες ὅπως ἡ Ἀργεντινή, τό Περού καί ἡ Κολομβία. «Ἄν χρησιμοποιοῦμε τήν Ἐξοδο ὡς ἀντικείμενό μας», ἔγραφε ὁ Ἀργεντινός θεολόγος Σεβερίνο Κροάττο,

τό κάνουμε ἐπειδή στή θεολογία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς βραίσκει ἓνα ἐπίκεντρο ἐνδιαφέροντος [...] καί ἓνα ἄσβεστο φῶς.⁵

Ὅπου οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν τή Βίβλο καί βιώνουν τήν καταπίεση, ἡ Ἐξόδος ἀναπτέρονει τό ἠθικό τους καί (ὀρισμένες φορές) ἐμπνέει τήν ἀντίστασή τους. Φυσικά ὁ ἱεροκήρυκας τοῦ Μοντγκόμερι ἦταν συνεχιστής μιᾶς μακρᾶς παράδοσης πού ξεκινᾷ ἀπό τίς μέρες τῆς δουλείας καί διακρίνεται ὄχι μόνο ἀπό ἐλπίδα ἀλλά καί ἀπό πανηγυρισμό:

⁴ L. Steffens, *Moses in Red: The Revolt of Israel as a Typical Revolution*, Dorrance, Φιλαδέλφεια 1926.

⁵ J. Severino Croatto, *Exodus: A Hermeneutics of Freedom*, μτφρ. Salvador Attanasio, Orbis, Μέρνολ-Νέα Ἰόρκη 1981, σ. iv. Γιά μιά κριτική περιγραφή τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου ὡς τοῦ «προνομώχου κειμένου» τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης καί ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βιβλίων καί ἄρθρων Λατινοαμερικάνων θεολόγων, βλ. J. Andrew Kirk, *Liberation Theology: An Evangelical View from the Third World*, John Knox, Ἀτλάντα 1979, ἐδ. κερ. 8 καί 14.

Shout the glad tidings o'er

Egypt's dark sea,

Jehovah has triumphed, his people

are free!⁶

Τό 1960 όμως δέν ήταν ελεύθεροι, καί ὁ ἱεροκέρουκας δέν μπορούσε παρά νά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ Ἐξόδος δέν ήταν κάτι πού ἔγινε ἀπαξ διά παντός, ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση δέν ἐγγυᾶται αὐτομάτως τήν ελευθερία – μιά ἰδέα πού ἐμφανίζεται ἐπίσης στίς πρώτες ἐβραϊκές ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορίας τῆς Ἐξόδου, στό *Δευτερονόμιο* καί τούς Προφήτες. Γιά τήν ἀκρίβεια, ἡ ἐπιστροφή στήν Αἴγυπτο εἶναι μέρος τῆς ἱστορίας, ἔστω καί ἂν στό κείμενο ὑπάρχει μόνο ὡς ἐνδεχόμενο: γι' αὐτό ἡ ἱστορία μπορεῖ νά ξαναεπιθεῖ τόσο συχνά.

Τόσο κοινή εἶναι ἡ ἀναφορά στήν Ἐξόδο στήν πολιτική ἱστορία τῆς Δύσης (ἡ, τουλάχιστον, τῶν διαμαρτυριῶν καί τῶν τάσεων ριζοσπαστισμοῦ στή Δύση) πού ἀρχίσα νά προσέχω τήν ἀπουσία τῆς – ὅπως, γιά παραδειγμα, στά χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, πού οἱ κύριοι συντελεστές τῆς ἦσαν ἐχθρικοί τόσο πρὸς τούς Ἑβραίους ὅσο καί πρὸς τήν χριστιανική ἀντιλήψη πῆς ἱστορίας. Ἐχθρικοί μὲν, ἀλλά ὄχι ἀδαιεῖς: ὅταν ἓνα μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφάλειας ἀνακοίνωσε ὅτι ἡ τρομοκρατία θά ἔπρεπε νά γίνε ἀνεκτή γιά «τριάντα μέ σαράντα χρόνια», ὑποψιάζομαι ὅτι ἔκανε μιά συγκαλυμμένη ἀναφορά στά σαράντα

⁶ [Μτφρ.: «Κραυγᾶστε τὰ χαρμόσυνα νέα πέρα ἀπὸ τὴ σκοτεινὴ θάλασσα τῆς Αἴγυπτου / ὁ Γαββὲ νίκησε, ὁ λαὸς του εἶναι ἐλεύθερος»], Albert J. Raboteau, *Slave Religion: The «Invisible Institution» in the Antebellum South*, Oxford University Press, Νέα Ὑόρκη 1978, σ. 319.

χρόνια τῆς περιπλάνησης τῶν Ἰσραηλιτῶν στήν ἔρημο (καί ἐπίσης στή συμβατική κατανόηση τῶν λόγων αὐτῆς τῆς μακρᾶς παρακαμψῆς ἀπὸ ἓνα ταξίδι πού κανονικά θά ἦταν πολὺ σύντομο).⁷ Ἐν πάση περιπτώσει, τό κείμενο εἶναι ἓνα κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς πρῖν καί μετὰ τό 1789. Δεσπόζει σέ μεσαιωνικές συζητήσεις σχετικά μέ τή νομιμότητα τῶν σταυροφοριῶν. Παίζει σημαντικό ρόλο στήν πολιτική ἐπιχειρηματολογία τοῦ ριζοσπάστη μοναχοῦ Σαρβοναρόλα, πού ἔκανε εἰκοσι δύο κηρύγματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τό βιβλίό τῆς Ἐξόδου τοὺς μῆνες πού προηγήθηκαν τῆς πτώσης καί τῆς ἐκτέλεσῆς του. Ἐδάφιά του παρατίθενται στά φυλλάδια τῆς ἐξέγερσης τῶν Γερμανῶν ἀγροτῶν. Ὁ Ἰωάννης Καλβῖνος καί ὁ Τζόν Νόξ δικαιολογοῦσαν πῆς πῶ ἀκραῖες πολιτικές θέσεις τους μέ ἀποστάσιμα ἀπὸ τήν Ἐξόδο. Τό κείμενο ὑποστηρίζει τή ριζοσπαστική συμβολαιοκρατία τοῦ *Vindiciae Contra Tyrannos* τῶν οὐγενότων καί κατόπιν τῶν Σκώτων πρεσβυτεριανῶν.⁸ Παίζει καιριο ρόλο, ὅπως ἔχω πει ἤδη, στήν αὐτοκατανόηση τῶν Ἀγγλων τουριτανῶν κατὰ τό 1640 καί τῶν Ἀμερικανῶν στή διάρκεια τῆς δικῆς τους «περιπλάνησης στήν ἔρημο». Εἶναι σημαντική πηγή ἐπιχειρημάτων καί συμβολισμῶν κατὰ τήν Ἀμερικανική

⁷ Collet d' Erbois, παρατίθεται στό Crane Brinton, *The Jacobins: An Essay in the New History*, Makmillan, Νέα Ὑόρκη 1930, σ. 101.

⁸ Μερικὴ ἐπισκόπηση αὐτῆς τῆς γραμματικῆς ὑπάρχει στό ἄρθρο μου μέ τίτλο «Exodus 32 and the Theory of Holy War: The History of a Citation», *Harvard Theological Review*, 61 (Ἰανουάριος 1968), σ. 1-14-βλ. καί λεπτομερεῖς ἀναφορὲς πῶ κάτω. Στό Lewis Feuer, *Ideology and Ideologists*, Harper Torchbooks, Νέα Ὑόρκη 1975, κεφ. 1, περιλαμβάνεται μιά ἀνέκδοτα ἐχθρική περιγραφή τοῦ «μωσαϊκοῦ ἐπαναστατικοῦ μύθου», μέ παραδείγματα τῆς ἐπίδρασης αὐτοῦ τοῦ μύθου.

Επανάσταση και την εγκαθίδρυση του «Νέου Ισραήλ του Θεού» σέ αυτές τις ακτές. Τό 1776, ό Βενιαμίν Φραγκλίνος πρότεινε ή Μεγάλη Σφραγίδα τών Ήνωμένων Πολιτειών νά απεικονίζει τόν Μουσαϊ μέ τή βακτηρία του ύψωμένη και τόν αϊγυπτιακό στρατό νά πνίγεται στή θάλασσα, ένώ ό Τζέφφερσον προτιμούσε μιά πιό εϊφηνική εϊκόνα: τή φάλαγγα τών Ισραηλιτών νά προχωρά μέσα στήν έρημο όδηγημένη από τίς θεϊκές στήλες νεφών και φωτιάς.⁹ Τό αφήγημα τής Έξόδου έχει έξέχουσα θέση στά γραπτά του πρώιμου σοσιαλιστή Μουσή Χές (Moses Hess) και έμφανίζεται, μολοντί περιστασιακά και περιθωριακά, στά πολιτικά κείμενα του Κάρλ Μάρξ. Καί, φυσικά, ή Έξοδος βρίσκεται πάντοτε στό επίκεντρο τής έβραϊκής θρησκευτικής σκέψης και έχει παίξει ρόλο σέ κάθε πολιτικό έγχειρημα, από τήν επανάσταση τών Μακαβαίων μέχρι τό σιωνιστικό κίνημα. Ορισμένες φορές ό σιωνισμός έννοείται μέ μεσαιωνικούς όρους, πράγμα πού άπορρέει από και ταυτόχρονα αντίκειται στή συλλογιστική τής Έξόδου· είναι όμως και ένα κάλεσμα γιά κυριολεκτική έξοδο - απόδραση από τήν καταπίεση και πορεία πρós τή γή τής επαγγελίας - και έχει άνπλήσει μεγάλο μέρος τής εϊκονολογίας του από τό βιβλικό αφήγημα. Καί άλλοι έθνικισμοί βρήκαν έλπίδα σέ μιά υπόθεση πού δείχνει νά συμπεριλαμβάνει, έκτός όλων τών άλλων, τήν ιδέα τής πολιτικής ανεξαρτησίας. Τό βιβλίο τής Έξόδου έγινε σήμια στα χέρια τών έθνικιστών Μπόερς στόν άγώνα τους

⁹ Conrad Cherry (έπιμ.), *God's New Israel: Religious Interpretations of American Destiny*, Prentice Hall, Englewood Cliffs-Nέα Υέρση 1971, σ. 65.

κατά τών Βρετανών και είναι πάλι σημαία στα χέρια τών μαύρων έθνικιστών τής Νότιας Άφρικής σήμερα.¹⁰

Όταν άρχισα νά δουλεύω πάνω σέ αυτό τό βιβλίο, πολύ μετά τήν επίσκεψή μου στό Μοντικόμερι, ή πρόθεσή μου ήταν νά δώσω μιά περιγραφή τής πολιτικής ιστορίας του άφηγήματος τής Έξόδου, νά περιγράψω τούς τρόπους μέ τούς οποίους χρησιμοποιήθηκε, τούς σκοπούς πού έμπηρέτησε στή διάρκεια τών χρόνων. Τώρα όμως άποφάσισα νά άποπειραθώ κάτι πιό τομηρό και νά προβάλω εύρτερους ισχυρισμούς από αυτούς πού θά ήταν εϊφικτοί στό πλαίσιο μιάς καθαρά ιστορικής περιγραφής. Θέλω νά άφηγηθώ ξανά τήν ιστορία έτσι όπως έμφανίζεται στήν πολιτική ιστορία, νά διαβάσω τό κείμενο υπό τό φώς τών έρμηνειών του, νά άνακαλύψω τό νόημα του μέσα στό πώς έχει έννοηθεί. Θέλω νά προβάλω τό έπιχειρημα ότι οι χρήσεις του κειμένου δέν άποτελούν παραβιάσεις, και έπινοήσεις ή έν πάση περιπτώσει, όχι μόνο έπινοήσεις, και ότι ή Έξοδος όπως τή γνωρίζουμε μέσα από τό κείμενο γίνεται εύλογφανώς κατανοητή μέ πολιτικούς όρους, ως άπελευθέρωση και επανάσταση - έστω και άν στό κείμενο είναι, έπίσης, μιά θεϊκή πράξη. «Έχουμε δώσει έπαρκή προσοχή», ρωτάει ό Κρόαττο,

στό ότι τό πρώτο, παραδειγματικά άπελευθερωτικό γεγονός, πού «άποκαλύπτει» τόν Θεό τής σωτηρίας, ήταν πολιτικό και κοινωνικό.¹¹

¹⁰ Βλ. T. Dunbar Moodie, *The Rise of Afrikandom: Power, Apartheid, and the Afrikaner Civil Religion*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1975, κεφ. 1 και 2.

¹¹ Croatto, *Exodus*, ό.π., σ. 18.

Θά δώσω προσοχή και θά αναπτύξω διεξοδικά την ΄Εξοδο ως ένα παράδειγμα επαναστατικής πολιτικής. Ωστόσο ή λέξη «παράδειγμα» εδῶ πρέπει νά ἐκληφθῆί με τήν εὐρεία ἔννοια: ή ΄Εξοδος δέν εἶναι μιά θεωρία τῆς επανάστασης, και θά εἶχε ἐλάχιστο νόημα νά προσπαθῆσει κανείς νά συντάξει μιά θεωρία στή βάση μιᾶς βιβλικῆς ἀφήγησης. ΄Η ΄Εξοδος εἶναι μιά ἱστορία, μιά μεγάλη ἱστορία, πού ἐγινε ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς πολιτιστικῆς συνειδήσης τῆς Δύσης - ἔτσι πού ἕνα μεγάλο φάσμα πολιτικῶν γεγονότων (ἐπερόκλιτων μὲν, ἀλλά ἕνα ὀρισμένο φάσμα) ἔχουν τοποθετηθεῖ και ἔχουν γίνε κατανοητά μέσα στό ἀφηγηματικό πλαίσιο πού αὐτή παρέχει. Αὐτή ή ἱστορία ἔδωσε τή δυνατότητα σέ ἄλλες νά εἰπωθοῦν.

΄Επιστρέφοντας στό ἀρχικό κείμενο, δέν προβάλλω κανέναν ἰσχυρισμό ὡς πρὸς τίς οὐσιαστικές προθέσεις τῶν συγγραφέων και τῶν ἐπιμελητῶν και δέν υἱοθετῶ καμία συγκεκριμένη ὀπτική τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Τί συνέβη πραγματικά; Δέν ἔξερουμε. Ἐχομε μόνο αὐτήν τήν ἱστορία, ή ὅποια γράφτηκε αἰῶνες μετὰ ἀπό τά γεγονότα πού περιγράφει. Ὅμως ή ἱστορία εἶναι πῶς σημαντικότερη καθὼς γεγονότα, και γίνετα ὀλοένα και σημαντικότερη καθὼς ἐπαναλαμβάνετα και δίνει τροφή για σκέψη, παρατίθετα ὡς ἐπιχειρηματολογία, ἐμπλουτίζεται ἀπό τή λαϊκή παράδοση [folklore]. Ἴσως αὐτή ἀκριβῶς νά ἦταν και ή πρόθεση τῶν συγγραφέων: ἄλλωστε ἐνθαρρύνουν ἀρετὰ συχνά τήν επανάληψη. ΄Η ΄Εξοδος ἀνήκει σέ ἕνα εἶδος θρησκευτικῶν και νομικῶν κειμένων πού σχεδιάστηκαν για νά διαβάζονται δημόσια ξανά και ξανά και νά ἐφαρμόζονται κατ' ἀναλογία. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν κειμένων,

ἦσαν και ἂν εἶναι, δέν μποροῦν ἀσφαλῶς νά ἔχουν τήν ἀπαιτηση νά ἀσκοῦν αὐστηρὸ ἔλεγχο πάνω στό νόημα τους. Ἐκτός, φυσικά, και ἂν ὁ συγγραφέας εἶναι ὁ Θεός· ἤμως ὁ Θεός ἐπέλεξε προφανῶς νά μὴ ἀσκῆσει αὐτόν τὸν ἔλεγχο και ἐμεῖς πρέπει νά υποθέσουμε -σύμφωνα με ἕνα ἀπό τά κύρια ρεῦματα τῆς ἐβραϊκῆς ἐρμηνείας- ὅτι προδιαγράφει ὀλα τά νοήματα πού μᾶς ἔκανε ἱκανούς νά ἀνακαλύψουμε.¹² Θά ἐξετάσω ὡς ἐπανάστα- νόήματα. Ὅμως αὐτό τὸ νόημα -ή ΄Εξοδος ὡς ἐπανάστα- ση- ἐμφανίζεται σταθερά στήν ἐρμηνευτική γραμματεία ἐπὶ πολλοῦς αἰῶνες. Ἐπίσης ἔχει σταθερή θεμελίωση στό ἴδιο τὸ κείμενο τῆς ΄Εξοδος και τῶν Ἀριθμῶν.

Αὐτό τὸ κείμενο θά διαβάσω ἄμεσα, ἀκριβῶς ὅπως διατυπώνετα. Στό κείμενο, ὅπως ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, ὑπάρχουν μιλεξιματα και ἀσάφειες, ὀμως σέ γενικές γραμμές ή λογοτεχνική μαεστρία τῶν τελικῶν συγγραφέων και ἐπιμελητῶν ἔχει παραγάγει ἕνα ἐκπληκτικά συνεκτικό ἀφήγημα. ΄Η προσπάθεια σύγχρονων κριτικῶν νά ξεπερ- δεῖσουν τίς συγγραφικές παραδόσεις, νά ἀναγνωρίσουν προγενέστερα και μεταγενέστερα ἀποσπάσματα ἐντὸς τοῦ ἀφηγηματος, κατὰ τήν ἀποψή μου, δέν ἔχει προσφέ- ρει βαθύτερη κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς ΄Εξοδος, και ἀσφαλῶς ὄχι τῆς ἱστορίας ὅπως ἔχει ἀναγνωσθεῖ ἐπανει- λημμένα, ὅπως ἔχει παρατεθεῖ και ἀναλυθεῖ. «Δέ κανένα σημεῖο», ὅπως γράφει ὁ Νόρθροπ Φράι, «δέν ρίχνει [αὐτή ή προσπάθεια] ἀληθινὸ φῶς στό πῶς ή τὸ γιατί θά διάβαζε

¹² Σχετικά με τήν ἐβραϊκή ἐρμηνεία, βλ. Gershom Scholem, «Revelation and Tradition as Religious Categories in Judaism», στό *The Messianic Idea in Judaism*, Schocken, Νέα Υόρκη 1971, σ. 282-303.

ένας ποιητής τῆ Βίβλο» – ἀλλά οὔτε καί τόν θεωρητικό τῆς πολιτικῆς βοηθᾷ.¹³ Βέβαια καί ἡ παράδοση τοῦ σχολασμοῦ καί τῆς παράθεσης πού χρησιμοποιοῦ διαφεύει τό κείμενο σέ τμήματα: κάθε πρόταση, κάθε φράση, γίνεται ἀνιλιπτῆ ὡς λόγος Θεοῦ, ἰκανός νά δεχθεῖ ἀνεξάρτητη ἐρμηνεία. Ὅμως αὐτά τά ἀποσπάσματα γίνονται τήν ἴδια στιγμή κατανητά ὡς μέρος ἑνός ὅλου, καί ἂν δέν σεβαστοῦμε τό ὅλον, πολύ συχνά χάνουμε τό βαθύτερο νόημα τῶν ἐρμηνειῶν.

Ἐνδεχομένως, ὠστόσο, θά ἔπρεπε νά διαχωρίσουμε προγενέστερες ἀπό μεταγενέστερες ἐρμηνεῖες καί νά δώσουμε ἰδιαίτερη βαρύτητα στίς πρώτες ἀναγνώσεις τῆς ιστορίας ἀπό τούς συγγραφεῖς τοῦ Δευτερονομίου καί τούς Προφῆτες. Ἐδῶ πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε μιὰ κάποια ἀρχή τῆς ἐγγύτητας, ἂν καί ἀμέσως γίνεται ἀπαραίτητο νά προσθέσουμε ὅτι ἀκόμα καί οἱ πύο κοντινοί, χρονικά, ἀπό τούς Προφῆτες δέν βίωσαν τίς ἴδιες συνθήκες καί δέν εἶχαν τίς ἴδιες εὐαισθησίες μέ τούς ἀνθρώπους πού διηγῆθηκαν πρῶτοι τήν ἱστορία τῆς Ἐξόδου. Μόνο νά φανταστοῦν μπορούσαν τίς ἐμπειρίες πού περιγράφει τό κείμενο. Καί θά ἦταν λάθος νά υποτιμοῦμε μεταγενέστερους ἀναγνώστες, σάν τόν Σαβοναρόλα ἢ τόν Κρόμγουελ, πού προσέγγισαν τό κείμενο ὑπό τό πρίσμα, οὔτως εἰπεῖν, τῶν δικῶν τους, προσωπικῶν συνθηκῶν. Διότι θά μπορούσαν

¹³ Northrop Frye, *The Great Code: The Bible and Literature*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Ὑόρκη 1982, σ. xvii. Ὡστόσο, ὁ «κόδικας» τοῦ Φράι εἶναι ἓνα υπερβολικά περίπλοκο «ἀρχιτεκτόνημα». Περισσότερα πράγματα ἔμαθα ἀπό τίς πύο ἀπέρτερες ἀναγνώσεις τοῦ Robert Alter, *The Art of Biblical Narrative*, Basic Books, Νέα Ὑόρκη 1981.

νά ἀσχοληθοῦν μέ πολλά ἄλλα κείμενα, ἀλλά ἐπέλεξαν αὐτό, ἐπειδή στά λόγια του βρήκαν μιὰ ζωντανή ἠχώ τῶν δικῶν τους πολιτικῶν ἀναγκῶν, τοῦ δικοῦ τους ρεαλισμοῦ, τοῦ δικοῦ τους ὁράματος γιά τό μέλλον. Θά πρέπει ἀπλῶς νά ἀναρωτηθῶμε ἂν οἱ δικές τους ἀναγνώσεις κάνουν τά λόγια πύο κατανητά, πύο φωτεινά γιά μᾶς.

Ἡ Ἐξόδος εἶναι μιὰ ἀφήγηση ἀπολύτρωσης ἢ ἀπελευθέρωσης ἐκφρασμένη μέ θρησκευτικούς ὄρους, ἀλλά εἶναι ἐπίσης καί μιὰ κοσμική, δηλαδή αὐτοῦ τοῦ κόσμου, καί ἱστορική, ἀφήγηση. Τό σημαντικότερο: εἶναι μιὰ ρεαλιστική ἀφήγηση, στήν ὁποία τά θαύματα παίζου μέν κάποιο ρόλο, ἀλλά ἡ ἴδια δέν εἶναι μιὰ ἀφήγηση θαυμάτων. Ἄν ἦταν ἐξολοκλήρου μιὰ ἐξιστορήση θαύματων δέν θά ὑπῆρχε κανένα νόημα γιά τήν ἐρμηνεία πού θά ἐπιχειρήσω. Ἡ θά χρειαζόταν νά «δῶ μέσα ἀπό» τά θαύματα καί νά ἀναζητήσω κάποια ὑποτιθέμενη ἀνθρώπινη πραγματικότητα πίσω ἀπό αὐτά, μιμούμενος τόν σύγχρονο θεολόγο πού γράφει ὅτι ἡ βιβλική ἔμφαση στή θεϊκή παρέμβαση

προσιδιάζει στή θεολογική γλώσσα: δέν σημαίνει ὅτι [ἡ Ἐξόδος] συνέβη ἱστορικά μέ αὐτό τόν τρόπο.

Αὐτό πού μᾶς λέει τό κείμενο εἶναι ἀπλῶς ὅτι

μιὰ ἀπελευθερωτική διαδικασία μέ ὅλα τά περιγράμματα ἑνός πολιτικοῦ γεγονότος μπορεί κάλλιστα νά ἐρμηνευτεῖ –καί ὄντως θά ὄφειλε νά ἐρμηνευτεῖ γιά μιὰ χριστιανική συνειδηση— ὡς θέλημα Θεοῦ.¹⁴

¹⁴ Croatto, *Exodus*, ὁ.π., σ. 20, 23.

Προσωπικά, δέν μου φαίνεται ή καλύτερη στρατηγική γιά μιιά νέα ανάγνωση τῆς ιστορίας: ἀπέφωσ καλύτερο νά δοῦμε σέ ποιιά σημεία ή θεϊκή παρέμβαση είναι ἀποφασιστική και σέ ποιιά ὄχι. Στό κάτω κάτω, οἱ Ἰσραηλίτες δέν μεταφέρονται ὡς διά μαγείας στή γῆ τῆς ἐπαγγελίας, δέν φέρονται «πάνω σέ φτεροῦδες ἀετοῦ», κατά τό 19 τῆς Ἐξόδου· πρέπει νά βαδίσουν γιά νά φτάσουν ἐκεῖ, και ή πορεία είναι γεμάτη δυσκολίες, κρίσεις, βάραινα, ὄλα ρεαλιστικά ἀπεικονισμένα, σάν νά καλοῦν τόσο γιά ἀνθρώπινη ὄσο και γιά θεϊκή παρέμβαση. Σέ ἕναν πρώιμο ραββινικό ὑπομνηματισμό τῆς Ἐξόδου, ὁ περίφημος σοφός Γιεχούντα Χά-Νασί (Judah Ha-Nasi) φέρεται νά λέει:

Χάρη στή δύναμη τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθε ὁ Ἰσραήλ ἀπό τήν Αἴγυπτο, καθώς λέγεται: «γιατί ὁ Κύριος σᾶς ἐγαλε ἀπό τήν Αἴγυπτο μέ δυναμικές ἐνέργειες».

Ἄμως, συνεχίζει ὁ σχολιασμός, ὑπάρχει μιιά «ἄλλη ἐρμηνεία»:

Μέ τή δική τους ἐρῆγορη βγῆκαν ἀπό τήν Αἴγυπτο, ὅπως λέγεται: «Και νά τώρα μέ ποιόν τρόπο θά τό φάτε: θά εἴστε ζωσμένοι τή ζώνη σας, μέ τά σανδάλια στά πόδια και μέ τό ραβδί στό χέρι».¹⁵

Κατανῶ τή δεύτερη ἐρμηνεία, ἄν και στήν προκειμένη περίπτωση παραβιάζει τό κείμενο· ἐν πάση περιπτώσει, οἱ δύο ἐρμηνείες δέν είναι ἀντιφατικές μεταξύ τους. Πολλοί ἄντρες και πολλές γυναῖκες, πιστεύοντας στό παντοδύ-

¹⁵ Mekilta De-Rabbi Ishmael, μτφρ. Jacob Z. Lauterbach, Jewish Publication Society, Φιλαδέλφεια 1935, 1:141 (γιά τό Εξ 13.1-4).

ναμο χέρι τοῦ Θεοῦ, ζώστηκαν τίς ζῶνες τους,¹⁶ ὕψωσαν τό ἀνάστημά τους στους φαραῶ τῆς ἐποχῆς τους, βάραινα πρὸς τό ἄγνωστο – και κατανόησαν τίς πράξεις τους διαβάζοντας τήν Ἐξοδο. Τώρα θά προσπαθήσω νά ματανόησω τήν ιστορία πού διάβασαν και διηγήθηκαν ὁ ένας στόν ἄλλο.

II

Η ἱστορία (ἐννοῶ τώρα ὄλη τήν ιστορία, ὄχι μόνο τό κομμάτι πού περιέχεται στό βιβλίο τῆς Ἐξόδου) είναι ἕνα κλασικό ἀφήγημα, μέ ἀρχή, μέση και τέλος: πρόβλημα, κρίσιμα, λύση – ή Αἴγυπτος, ή ἔρημος, ή γῆ τῆς ἐπαγγελίας. Τά κεφάλαιά μου ἀνανακλοῦν αὐτή τήν ἀπλή δομή, ἄν και διαίρεσα τήν ιστορία τῶν χρόνων στήν ἔρημο διαχωρίζοντας δύο πράγματα πού στήν πραγματικότητα είναι στενά συνδεδεμένα: τούς γοργισμούς και τή διαθήκη. Ἄλλὰ πρῶν φτάσω στήν ἀρχή και προσπαθήσω νά κατανόησω τήν αἴγυπτιακή καταδυνάστευση, είναι ἀπαραίτητο νά πῶ κάτι γιά τόν χαρακτήρα και τή δύναμη τῆς ἀφρηγματικῆς γραφῆς. Γιατί ή κίνηση ἀπό τήν ἀρχή πρὸς τό τέλος είναι πῶ κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς ιστορικῆς σημασίας τοῦ ἀφρηγματος τῆς Ἐξόδου. Τό τέλος προσοδίδει στήν ἀφήγηση τή δύναμή της, ἄν και είναι ἐπίσης κρίσιμη ή παρουσία τοῦ τέλους στήν ἀρχή, ὡς φιλοδοξίας, ἐπιτάδας, ἐπαγγελίας. Η

¹⁶ Η φράση, στά ἀγγλικά, «gird one's loins» έχει τήν ἰδιοματική σημασία «ἐτοιμάζομαι γιά δράση, ἀνασκευαστόνοματι». (Σ.τ.Μ.)

έπαγγελια διαφέρει ριζικά από αυτό που δόθηκε: τό τέλος δέν μοιάζει σέ τίποτε μέ τήν ἀρχή. Νά ένα πασιφανές ἀλλά καιριο στοιχείο. Ἡ Ἔξοδος δέν ἔχει καμία ομοιότητα μέ ἐκείνους τούς ἀρχαίους μύθους γιά περιπλανήσεις καί ταξίδια πού, ὅποιες περιπέτειες καί ἄν περιλαμβάνουν, ἀρχίζουν καί καταλήγουν στή γενέθλια γῆ. Δέν μοιάζει μέ τό ταξίδι τοῦ Οὐέναμούν [Wen-Amun], Αἰγύπτου ἱερέα τοῦ 11ου αἰώνα, πρὸς τή Βύβλο τῆς Φοινίκης καί κατόπιν, μετά ἀπό πολλές δυσκολίες, τήν ἐπιστροφή (ἄν καί ἡ ἀφήγηση διακόπτεται ὅσο ἀκόμα βρίσκεται καθ' ὁδόν) στόν ναό του, στό Καρνάκ.¹⁷ Οὔτε μπορεῖ νά περιγραφεῖ ὡς οὐδύσεια, ὡς μά μακρά περιπλάνηση σάν αὐτή πού ἐξιστορεῖ ὁ Ὅμηρος, πού στό τέλος τῆς περιμένουν σύζυγος καί παιδί (καί γέροντας ὑπέρτερος καί πιστός σκύλος). Σύμφωνα μέ τή βιβλική ἱστορία, μόνο τά ὄσα τοῦ Ἰωσήφ ἐπιστρέφουν στή Χαναάν. Γιά τούς ζωντανούς Ἰσραηλίτες ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας εἶναι μιά νέα πατρίδα, καί κανεῖς δέν περιμένει ἐκεῖ νά τούς ὑποδεχθεῖ. Στή γραμματεία τοῦ ἀρχαίου κόσμου μόνο ἡ Αἰνεάδα μοιάζει μέ τήν Ἔξοδο στήν ἀφηγηματική δομή, ἀφοῦ περιγράφει ἕνα θεϊκά καθοδηγούμενο καί κομιοιστορικό ταξίδι πρὸς κάτι σάν γῆ τῆς ἐπαγγελίας.¹⁸ Γι' αὐτό καί ἡ Αἰνεάδα εἶναι ἡ μόνη ἀντίπαλος τῆς Ἔξοδος στίς συζητήσεις γιά τή Μεγάλη Ἀμερικανική Σφραγίδα. Ὅμως ἡ Ρώμη, ἄν καί γιά τόν Βιργίλιο ἀντιπροσωπεύει

¹⁷ James B. Pritchard (ἐπιμ.), *The Ancient Near East*, τόμ. 1: *An Anthology of Texts and Pictures*, Princeton University Press, Πρίνστον 1985, σ. 16-24.

¹⁸ Γιά τή Ρώμη ὡς γῆ τῆς ἐπαγγελίας, βλ. *Αἰνεάδα* 1: 294-297.

«μιά νέα τάξη τῶν αἰώνων», δέν διαφέρει σημαντικά ἀπό τήν Ἰροία: εἶναι ἀπλῶς πιό ἰσχυρή. Ἐνῶ ἡ Χαναάν εἶναι πού ἀντιθέτο τῆς Αἰγύπτου.

Οἱ Ἰσραηλίτες δέν περιπλανῶνται, ὅπως λέγεται μερικώς φορές, στήν ἐρημιά. Ἡ Ἔξοδος εἶναι ἕνα ταξίδι πρὸς τήν ἐμπρός – ὄχι μόνο στόν χρόνο καί τόν χῶρο. Εἶναι μιά πορεία πρὸς ἕναν στόχο, μιά ἱθική πρόοδος, μιά με-παύρρωση. Οἱ ἄντρες καί οἱ γυναῖκες πού φθάνουν στή Χαναάν εἶναι, κυριολεκτικά καί μεταφορικά, ἄλλοι ἀπό τούς ἄντρες καί τίς γυναῖκες πού ἔφυγαν ἀπό τήν Αἰγύπτο. Τό ὑποκείμενο τῆς πορείας εἶναι «ὁ λαός Ἰσραήλ», μιά φράση πού χρησιμποιεῖται στό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Ἔξοδος. Ἡ Γένεσις εἶναι μιά συλλογή ἀπό ἀφηγήσεις γιά μεμονωμένους ἄντρες καί γυναῖκες: ἀποτελούν, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, μέλη μιᾶς οἰκογένειας καί μάλιστα μιᾶς οἰκογένειας μέ ἕνα μοναδικό πεπρωμένο καί πάλι ὅμως ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἄτομα. Ἡ Ἔξοδος, ἀντιθέτα, εἶναι τό ἀφήγημα ἑνός λαοῦ καί, ὡς ἐκ τούτου, ὄχι ἀπλῶς ἀφήγημα [story], ἀλλά ἱστορία [history].¹⁹ Ἄν καί ὁ Μουσῆς παίζει καιριο ρόλο σέ αὐτή τήν ἱστορία (κάπως λιγότερο στίς μεταγενέστερες ἐπαναλήψεις τῆς), στό ἐπίκεντρο βρίσκεται ὁ λαός. Καί ἡ σπουδαιότητα τοῦ Μουσῆ δέν εἶναι προσωπική ἀλλά πολιτική –ὡς ἡγέτη τοῦ λαοῦ ἡ διαμεσολαβητῆ ἀνάμεσα στόν λαό καί τόν Θεό-, γιατί αὐτή εἶναι μιά πολιτική ἱστορία: πραγμα-

¹⁹ Βλ. τή συζήτηση τῶν ἐσαγωγικῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου τῆς Ἠθέρου στό Michael Fishbane, *Text and Texture: Close Readings of Selected Biblical Texts*, Schocken, Νέα Ὦρκη 1979, κεφ. 4.